

Nəcəfov Şamil Nadir oğlu
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: shamil_necefov@mail.ru

ORTA KÜR HÖVZƏSİNİN TUNC DÖVRÜ PALEODEMOQRAFIYASI

Açar sözlər: Orta Kür hövzəsi, tunc dövrü, məskunlaşma, paleodemoqrafiya, əkinçilik təsərrüfatı, maldarlıq

Ключевые слова: бассейне Средней Куры, период бронзы, заселение, палеодемография, земледельческого хозяйства, скотоводства

Key words: Middle Kura basin, Bronze Age, population, paleodemography, agricultural, cattle-breeding farms

E.ə. IV minilliyin sonundan - tuncun mənimsənilməsinə başlanılan dövrdən əkinçilik təsərrüfatının genişlənməsi və maldarlığın sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq Orta Kür hövzəsinin məhsuldar torpaqlarından istifadə daha intensiv şəkildə alamağa başlamışdı. Tunc dövrünün ardıcıl inkişaf mərhələlərində Coğazçay, Ağstafaçay, Şəmkiçay, Həsənsu, Tovuzçay, Əsriçay, Gəncəçay, Qarasu, Qoşqarçay və s. çay hövzələrində yerləşən təpələrin hamısında nəsl qəbilə və tayfa icmalarının yaşayış yerləri salınırdı. Sahəsindən asılı olmayaraq bu yaşayış yerlərinin əksəriyyətində çay hövzələrində məskunlaşan tunc dövrü tayfalarının məişət və təsərrüfatına, ictimai həyatına və mənəvi mədəniyyətinə dair xeyli arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir.

Erkən Tunc dövrünə aid yaşayış yerləri bir qayda olaraq dağətəyi və düzənlik yerlərdəki çay sahillərində və ya hazırda suyu qurumuş qədim çay vadilərində yerləşmişdir. Belə yaşayış yerlərinin evləri möhrədən və çiy kərpicdən tikilmiş dairəci və dördkünc binalardan ibarət olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, vaxtı ilə bu yaşayış yerlərində təsərrüfatın əsasını artıq təşəkkül tapmış əkinçilik təşkil etmiş və bu təsərrüfatda dənli bitkilər istehsalı mühüm yer tutmuşdu. Əkinçiliyin əsas formasını isə ibtidai toxa əkinçiliyi təşkil etmişdir. Eyni zamanda artıq sübut edilmişdir ki, əkinçiliklə yanaşı əhalinin iqtisadiyyatında maldarlıq da əhəmiyyətli yer tuturdu [1, 34-35]. Lakin bu təsərrüfat sahəsi öz inkişaf səviyyəsinə görə Erkən Tunc dövrünün başlanğıcında hələ oturaq xüsusiyyət daşımışdır.

Tuncun kəşfi və tunc alətlərin geniş yayılması qədim insanların nəinki mədəni-tarixi inkişafında mühüm rol oynamış, eyni zamanda əhali artımına, əhali məskunlaşmasına, yeni ərazilərin məskunlaşdırılmasına da ciddi təsir göstərmişdir. İqtisadi-ictimai həyatda böyük irəliləyişlərə, maddi-mədəniyyət sahəsindəki özünəməxsus yeni və yüksək xüsusiyyətlərlə səciyyələnən İlk Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin son rübündən başlayaraq Orta Kür hövzəsində qədim

əkinçilik təsərrüfatının genişlənməsi, maldarlığın yeni yüksəlişi və ümumilikdə iqtisadi şəraitin yaxşılaşması əhalinin artmasına imkan yaratmış, əkinçilik üçün geniş sahələrdən istifadə zərurətini doğurmuşdur [2, 44]. İlk Tunc dövrünün əkinçilik təsərrüfatı və mədəniyyəti təsadüfi formalaşma olmayıb bilavasitə özündən əvvəlki Xalkolit dövründə təşəkkül tapmış əkinçiliyin yeni inkişafının təzahürü olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin qalıqları əksər hallarda Xalkolit dövrü abidələri üzərində aşkar edilmişdir (Xocaxan yaşayış yeri, Tovuz). Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Gəncə-Qazax bölgəsində yeni aşkar edilən İlk Tunc dövrü yaşayış yerləri sayca çox və bir-birinə yaxın olmaqla bu bölgəni e.ə. III minillikdə Qafqazın ən sıx əhaliyə malik rayonlardan birinə çevirmişdir. Belə yaşayış yerlərinə Babadərviş (Qazax) və Mingəçevir qrupu abidələrini (Mingəçevir və Goranboy ərazisində) misal göstərə bilərik [3, 10].

Bəzən belə tendensiya da izlənilir. Belə ki, yüksək dağlıq rayonlarda, az da olsa, həm dəfn abidələrinin (Daşkəsən) və həm də yaşayış yerlərinin qalıqları (Kəlbəcər) aşkar olunmuşdur. Düzən rayonlarda Xalkolit dövründən fərqli olaraq İlk Tunc dövrü yaşayış yerləri seyrəkdir. Məsələn, Kür çayının orta axarında - Gəncə-Qazax düzənliklərində əvvəllər sıx məskunlaşmış ərazilər İlk Tunc dövründə əsasən sahipsizləşir. İqlimin dəyişməsi, quraqlıq dövrünün başlanması, kiçik çayların və bulaqların quruması ilə yaranan vəziyyətlə əlaqədar əsrlərlə gur həyatlı və əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli ərazilər tərkl olunur [4, 54-55]. Bu işə bölgədə lokal miqrasiyaların əsas səbəbidir.

Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı, eləcə də qazıntılar zamanı müəyən edilmişdir ki, Orta Kür hövzəsinin İlk Tunc dövrü yaşayış yerləri vaxtı ilə düz səthli yerlərdə salınmış və təpələr bilavasitə bu yaşayış yerlərinin sakinlərinin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı İlk Tunc dövrü mədəni təbəqəsinin kül qatları, tikinti qalıqları, istehsal və məişət tullantıları, məişət və təsərrüfata aid müxtəlif avadanlıq qalıqları qarışıqından əmələ gəlməsi müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı qazıntı zamanı əldə edilən artefaktların yerüstü tapıntılarla yekcins olması da zahirə çıxarılmışdır.

Orta Kür hövzəsində istər arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı, istərsə də yerüstü axtarış işləri zamanı əldə edilən qədim maddi mədəniyyət nümunələri əsas iki material sinfindən – gil və daşdan ibarətdir. Onların böyük hissəsini müxtəlif formalı saxsı qab qırıqları, kiçik ölçülü antopomorf və zoomorf fiqurlar, ocaq qurğuları və müxtəlif cinsli daşlardan hazırlanmış əmək alətləri təşkil edir [5, 201-202]. Saxsı qab fraqmentlərinin əksəriyyəti İlk Tunc dövrünün oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatı ilə bağlı olan iri ölçülü küplərə, çölmək və camlara, süzgəc və küpələrə aiddir.

İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin əksəriyyəti çay sahillərindəki hündür təpələrdə yerləşmişdir. Hər bir yaşayış yeri vaxtilə tək-tək təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir neçə təpə şəklində mövcud olmuşdur (Babadərviş təpələri, Qazax). Belə ki, bir-birinin yanında yerləşən iki və ya üç təpədə salınmış yaşayış məskəni ümumilikdə vahid bir yaşayış yerini təşkil etmişdir. Tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində də bu xüsusiyyətlər izlənilir (Göl yeri yaşayış kompleksi, Qazax) [6, 15-17]. Dərin çay yataqları ilk dövrlərdə bu yaşayış yerləri üçün təbii müdafiə səddi rolunu oynamışdır. Maraqlıdır ki, çay hövzələ-

rində aşkar edilmiş İlk Tunc dövrünə aid abidələrin çoxu qalın təbəqəli, eyni zamanda bir neçə laylıdır. Belə bir vəziyyət hər şeydən əvvəl bu yaşayış yerlərinin oturaq həyatla bağlı olduğunu və onlarda məişət və təsərrüfat fəaliyyətinin uzun zaman davam etməsini göstərir.

Ağstafaçay, Coğazçay, Həsənsu çayı, Zəyəmçay, Şəmkiçay kimi çayların sahillərində İlk Tunc dövrü yaşayış yerləri öz topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın digər yerlərində aşkar olunmuş həmdövr abidələrilə eynidir. Belə ki, bu geniş ərazidəki İlk Tunc dövrü abidələrinin əksəriyyəti bir neçə təpədən ibarət olmaqla çay sahillərində yerləşmişdir [2, 60]. Bununla bağlı belə bir mülahizə yürütmək olar ki, bir-birinə yaxın təpələrdə salınmış yaşayış yerləri ilk dövrlərdə bütöv bir yaşayış yerini təşkil etmiş və təpələrdən biri -əlverişli coğrafi mövqedə yerləşəni onun mərkəzini təşkil etmişdir. Təpələrin hər biri isə eyni mədəni inkişaf səviyyəsində duran və bir-birinə qohum olan kiçik bir qəbilə icmasının məskəni olmuş və bunlar birlikdə bütöv bir qəbilə ittifaqında cəmləşmişdilər. Qəbilə ittifaqları əhali sayına görə daha toplu idilər [7, 199-200]. Lakin zaman keçdikcə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, xüsusən əkinçilik və maldarlığın yeni yüksəlişi nəticəsində əvvəlki ictimai münasibətlər dağılmağa başlamış və bununla əlaqədar qədim yaşayış yerlərində təmərküzləşmə getmişdir [8, 28-29]. Kiçik təpələr tərk olunmuş, yaşayış yalnız təpələrin birində -ən böyüyündə mərkəzləşmişdir. Mədəni təbəqə yatımında və materikdə tapılmış yaşayış evlərinin qalıqları əhali sayının müəyyən edilməsində başlıca meyarlardır. Yaşayış evlərində bəzən 2-3 ailə sığınacaq tapırdı. Bu ailələr qohum ailələr idilər. Bəzən bu yaşayış evlərinin həcmində fərqlilik gözə çarpır ki, onlar da həmin evlərdə məskunlaşan ailələrin say tərkibindən asılı olmuşdur. Görünür ki, e.ə. III minilliyin sonlarında İlk Tunc dövrü mədəniyyətinin son inkişaf mərhələsində Orta Kür vadisində əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının genişlənməsi, metallurgiya və metalışləmə sənətinin təşəkkülü burada yeni ictimai münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaratmış, nəslə qəbilə birləşmələri əsasında böyük tayfaların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur [9, 14]. Bu da öz növbəsində qəbilə icmalarına məxsus ayrı-ayrı kiçik yaşayış yerlərinin birləşib böyük bir tayfaya məxsus yaşayış yerinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Demografik artım yaşayış yerlərinin əhatə dairəsini genişləndirirdi. Yaşayış yerlərinin ətrafında xeyli sayda səpələnmiş arxeoloji materiallar və yaşayış evlərinin divarlarının təpələrin ətəyinədək uzanması bu faktı bir daha təsdiq edir. Demografik dəyişiklik özünü təkcə əhali sayının çoxalmasında yox, onun sıxlığının artmasında və geniş ərazilərin mənimlənməsində də əks etdirmişdir. Mövcud yaşayış yerlərinin həcmi əhalinin artımı zamanı problemlər yaradır. Yeni ərazilərə köçmə, məskunlaşma isə lokal miqrasiyalara səbəb olurdu [10].

E.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin I yarısında Orta Kür hövzəsində məskunlaşan tayfalar artıq tunc dövrünün yeni inkişaf mərhələsinə -Orta Tunc dövrünə keçmişdilər. Bu dövr bütövlükdə Gəncə-Qazax düzənliyində məskunlaşmış oturaq əkinçi tayfaların daha böyük təsərrüfat nailiyyətləri əldə etməsi və yeni təsərrüfat formalarına keçməsi ilə səciyyələnir. Belə ki, hələ İlk Tunc dövrünün son mərhələsində maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bol və geniş otlaplara malik olan dağlıq yerlərin mənimlənməsi Orta Tunc dövründə daha

da sürətlə getmiş, yarımköçəri maldarlığın yaranmasına səbəb olmuşdur [11, 45]. Eyni vaxtda dağlıq ərazilərdə də yaşayış məskənləri salınırdı (Daşkəsən, Gədəbəy). Bu yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar sübut edir ki, onların bəziləri mövsümü, bəziəri isə daimi yaşayış yerləri olmuşdur. Yaşayış yerlərinin bəzilərində qalın mədəni təbəqə yatımın aşkar edilməsi onların daimi olmasını deməyə əsas verir. Lakin maldarlığın yarımköçəri xarakteri insanların düzənlik ərazilərdəki əvvəlki yaşayış yerlərinin əhəmiyyətinin itirilməsinə səbəb olmuşdur [12]. Düzən sahələrdəki yaşayış yerlərində əkinçilik yenə də əsas təsərrüfat sahəsi kimi qalmaqda davam etmişdir. Maraqlıdır ki, Orta Kür hövzəsinin İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin əksəriyyətinin üstündə Orta Tunc dövrünün mədəni təbəqəsinə təsadüf edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində yüksək dağlıq ərazilərdə qədim heyvandarlıq məxsus tikililər İlk Tunc dövründən başlayaraq inşa edilmiş, Son Tunc-İlk Dəmir dövründə isə bu proses daha da genişlənməmişdir. Kiçik Qafqazın bəzi dağlıq yerlərində aşkar edilən tikili qalıqlarının bəzilərinin daxilində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı saxsı məmulatından ibarət əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin ən qədimi e.ə.II minilliyin ikinci yarısı və I minilliyin əvvəlinə aiddir. Buna görə də konkret olaraq həmin qazıntı aparılan yurd yerlərinin məhz göstərilən dövrə aid olduğunu söyləmək mümkündür [13, 35].

Yaşayış yerlərinin arealının dağlıq və dağətəyi sahələrə uzanması demoqrafik artımla da bağlı idi. Belə ki, əhali sıxlığı və ərzaq çatışmamazlığı insanları yeni otlaq sahələrinin və qismən əkinəyararlı sahələrin axtarışına vadar edirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan buğda dənələri üzərində aparılan analizlərin nəticəsi onu sübut edir ki, qədim dövrlərdə dağlıq ərazidə yaşayan sakinlər taxılın dəmyə növündən istifadə etmişlər. Yəni dağlıq ərazidə havalar həmişə yağmurlu olduğundan və burada irriqasiya kanalları çəkilməsi məhdudluğundan bu taxıl növünə üstünlük verilirmiş [14, 78]. Maldarlıq və əkinçilik daimi məşğuliyyət olduğundan qədim insanlar bu iki təsərrüfat sahələrini paralel inkişaf etdirirdilər. Dağlıq əraziyə köçən və burada oturaq həyat tərzinə keçən Tunc dövrü sakinləri heyvanlarını otarmaq baxımından çox rahat olsalar da, təsərrüfatlarının ayrılmaz hissəsi olan əkinçiliklə bağlı xeyli çətinlik çəkirdilər. Düzən ərazidə olduğu kimi dağlıq ərazidə hamar, düzən, əkinəyararlı ərazilər az idi. Lakin buna baxmayaraq çörəyə olan ehtiyac yarımköçəri və köçəri maldar tayfaları əkin işləri ilə də məşğul olmağa məcbur edirdi. Dağlıq ərazilərdəki yaşayış yerlərində qazıntılar zamanı tapılan dən daşları, sürtgəclər və həvənglər əkinçiliyin bu sakinlərin həyatından çıxmadığının sübutudur. Düzdür, dağlıq ərazidə yaşayan tayfalar bəzən özlərinə lazım olan əkinçilik məhsullarını, gündəlik qidanı düzənlik ərazidə yaşayan tayfalarla mübadilə yolu ilə əldə edə bildilər. Çünki, dağlıq ərazinin sakinlərinə də daimi ət qidası ehtiyacı vardı. Təsərrüfatlararası mübadilə

İlk Tunc dövrünün başlanğıcında maldarlıq təsərrüfatında iribuynuzlu heyvanlar üstün mövqə tuturdu, sonralar isə xırdabuynuzlu heyvanların sürüdə ümumi artım meylə müşahidə olunur. Mal-qaranın xeyli artımı öz növbəsində yem mənbələrinin, o cümlədən otlaqların, örüşlərin genişlənməsinə səbəb olmalı idi. Yaşayış yerləri ətrafındakı örüşlər, xüsusən yay aylarında artmaqda olan tələbatı ödəmirdi. Bununla əlaqədar olaraq bütün Qafqazda olduğu kimi,

Azərbaycanda da İlk Tunc dövründə heyvandarlığın yaylaq forması inkişaf edir; yayda heyvanlar dağlara, alp otluqlarına sürülürdü. Qoyunçuluğun inkişafı İlk Tunc dövründə dağlıq rayonların geniş mənimsənilməsinin əsas səbəblərindəndir.

Orta Tunc dövründə əkinçiliyin, heyvandarlığın, xüsusilə də yaylaq maldarlığının inkişafı ilə əlaqədar olaraq ovçuluq yardımçı sahəyə çevrilir. Çünki, daimi ət qidası olduğu üçün ovçuluqdan əldə edilən qida ikinci növbəyə keçirdi. Heyvanların əti ilə yanaşı, südündən və yunundan da istifadə edilməsi maldarlığın daha sürətlə inkişafına şərait yaradırdı.

Gəncə-Qazax bölgəsinin bu dövrə aid yaşayış məskənlərindən əldə edilən ovlanmış heyvanlara aid osteoloji qalıqlar içərisində ceyran, çöl donuzu, maral sümükləri üstünlük təşkil edir. Orta Tunc dövrü təbəqələrindən həm də maral buynuzlarından hazırlanmış çoxlu alətlər və onların qalıqları tapılmışdır [15, 153].

Qədim yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, İlk Tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanlar iribuynuzlu heyvanlara nisbətən say etibarilə üstünlük təşkil etmişlər. Bu fərq sonrakı mərhələdə özünü daha kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz xırdabuynuzlu heyvanların sürətli artımı yaylaq maldarlığının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. O.Həbibullayev I Kültəpə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yerinin qazıntılarının nəticələrinə əsaslanaraq yazır: “İlk Tunc dövrünün orta mərhələsində xırdabuynuzlu heyvanların daha intensiv artımı maldarlıq təsərrüfatında dəyişikliyə səbəb olur. Oturaq maldarlıqdan yaylaq maldarlığına keçid baş verir” [15, 216].

Orta Tunc dövründə və Son Tunc dövrünün başlanğıcında oturaq əkinçi tayfaların daha böyük təsərrüfat nailiyyətləri əldə etməsi və yeni təsərrüfat formalarına keçməsi ilə səciyyələnir. Belə ki, hələ İlk Tunc dövrünün son mərhələsində, maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar bol və geniş otluqlara malik olan dağlıq yerlərin mənimsənilməsi Orta Tunc dövründə daha sürətlə getmiş, köçəri maldarlığın yaranmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi inkişaf zəmnində ictimai münasibətlərdə də əsaslı dəyişikliklər yaranmışdır. Maldarlıq təsərrüfatının və xüsusi xırdabuynuzlu heyvanların sürətli artımı nəticəsində müxtəlif tayfaların əlində böyük heyvan sürüləri, sərvətlər cəmləşmişdi. Böyük var-dövlətə, sərvətə malik olan dağlıq və düzən yerlərdəki yaşayış yerləri ətrafdan müdafiə divarları ilə qorunmağa məcbur olurdular [8].

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində) tayfalararası ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olan iri maldara sürülərinin, zəngin taxıl ehtiyatının olması toqquşmalarla nəticələnirdi ki, bu da təbii olaraq yaşayış yerlərinin görkəminə də təsir edirdi. Digər tərəfdən də əhalinin artması və sıxlıq yeni, ərazicə böyük və təbii qorunma hüdudları olan yaşayış yerlərinə ehtiyac yaradırdı. Yaşayış yerləri maksimum şəkildə müdafiə qabiliyyətlərini artırmağa başlayırdılar. Müdafiə istehkamlı və müdafiə qurğulu yaşayış yerləri bu dövrlərdə meydana çıxırdı. Mükəmməl tikinti texnikasına bələd olan bölgə sakinləri inşaat materialı kimi çiy kərpicdən, möhrədən, daşdan, qamışdan istifadə edirdilər [4, 33]. Bəzən mürəkkəb quruluşlu müdafiə istehkamları dördkünc bürclərlə daha da möhkəmləndirilirdi. Bu dövr-

də və eləcə də tunc dövrünün sonlarında Sarıtəpə, Babdərviş, Didivan kimi müdafiə qalalı və hasarsız daimi yaşayış yerləri ilə yanaşı mövsümlük yurd yerləri də yaranmağa başlayırdı (Çoban daşı, Ağstafa). Əhali çoxluğu son tunc dövrünün yaşayış yerlərində yarımqazma tipli evlərin geniş yayıldığını göstərir (Yasıtəpə, Ağstafa).

Ümumiyyətlə, Tunc dövrü cəmiyyətinin inkişafında bir sıra mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ayrı-ayrı sosial qrupların və buna müvafiq olaraq ictimai şüurun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Tunc dövrü mədəniyyətləri ümumi cəhətləri ilə yanaşı inkişaf etdikcə Orta Kür hövzəsində müəyyən dərəcədə lokallaşma prosesinə də məruz qalmışdır. Bunu Gəncə-Qazax bölgəsinin keramikası ilə Gədəbəy qrupu və Dağlıq Qarabağın keramikasının fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Массон В.М. Экономика и социальной строй древних обществ. Л., 1976
2. İsmayılzadə Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, Elm, 1981, 65 s.
3. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə orta Kür hövzəsinin məskunlaşmasının təbii-coğrafi şəraiti (Gəncə-Qazax bölgəsi abidələri üzrə etnoarxeoloji tədqiqat) // Azərbaycan arxeologiyası, cild 20, № 2, 2017, s. 8-21
4. Джавахишвили А.И. Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тыс. до н.э. Тбилиси, 1973
5. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008, 303 с.
6. Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin əhali məskunlaşmasının ardıcılıq dinamikası // Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar. AMEA-nın həqiqi üzvü T.Ə.Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 07 fevral 2018-ci il, Bakı, 2018, s. 15-17
7. Шелестов Д.К. Историческая демография. М., 1987, 291 с.
8. Формозов А.А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации. СА, 1, 1957
9. Ямпольский З.И. К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю // Тр. Ин-та истории АН ГССР, т. 2, 1956
10. Hollingsworth Т.Н. Historical Demography. N.York, 1969
11. Рыбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций. М., 1973
12. Кушнарева К.Х. К вопросу об экономических связях населения Южного Кавказа в эпоху энеолита и бронзы / Тез. докл. сессии, посв., итогам полевых археол. исследований 1972 г. в СССР, Ташкент, 1973
13. Müseyibli N.Ə Gəmiqaya. 2004, s.320
14. Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность. СА, 1964, 1
15. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской. АССР. Баку, 1982, с.126

Шамиль Надир оғлы Наджафов

**ПАЛЕОДЕМОГРАФИЯ БРОНЗОВОГО ПЕРИОДА
БАССЕЙНА СРЕДНЕЙ КУРЫ**

РЕЗЮМЕ

Открытие бронзы и широкое распространение бронзовых орудий сыграв важную роль в культурно-историческом развитии древних обитателей, в то же самое время оказывало серьезное влияние на заселение новых территорий. В бассейне Средней Куры в период бронзы, характеризующийся большими продвижениями в экономическо-общественной жизни, своеобразными новыми и высокими особенностями в материально-культурной области, начиная с последней четверти IV тыс. до н.э. расширение древнего земледельческого хозяйства, новое возвышение скотоводства и улучшение в целом экономической обстановки создали условия для увеличения численности населения, вызвали необходимость использования новых участков для земледелия. Земледельческое хозяйство и культура бронзового периода сформировались не случайно и были проявлениями нового развития земледелия, возникшего непосредственно в предыдущий период Халколита. Не случайно, что остатки поселений бронзового периода были в основном обнаружены над памятниками халколитского периода.

Археологические исследования доказали большую близость расположения поселений бронзового периода в Гянджа-Газахском регионе и то, что этот регион в конце IV – начале I тыс. до н.э. являлся одним из самых плотно заселенных районов Кавказа. Примером к таким поселениям может быть группа памятников Газаха и Мингечевира. Протяжение ареала поселений до горных и предгорных зон было связано с демографическим ростом. Так что, плотность населения и нехватка продуктов вынуждало людей к поискам новых пастбищ и отчасти участков, пригодных для земледелия.

Развитие земледельческого и скотоводческого хозяйства, возникновение металлургии и ремесла металлообработки в бассейне Средней Куры в этапе развития культуры периода бронзы, создало предпосылки для формирования новых общественных отношений, появления крупных племен, основанных на родовых племенных соединениях. А это в свою очередь привело к тому, что отдельные малые поселения, соединяясь превращались в одно поселение, принадлежащее к большому племени. Демографический рост расширил круг охвата поселений.

Shamil Nadir oğlu Najafov

**THE PALEODEMOGRAPHY OF THE MIDDLE KURA BASIN
IN BRONZE AGE**

SUMMARY

The discovery of bronze and extensive dissemination of bronze tools played an important role not only in the cultural and historical development of the ancient people, but also on the growth and settlement of population, and the settlement of new areas. Beginning from the last quarter of the 4th millennium, the Bronze Age, characterized by significant growth in economic and social life, and new and unique features in the field of material culture contributed to the expansion of the ancient farming economy in the Middle Kura basin and the new rise in cattle-breeding, and the overall improvement of economic conditions led to the increase of the population and necessitated the use of large areas in agriculture. The agricultural economy and culture of the Bronze Age were not random occurrences but the manifestations of the new development of agriculture, which had been formed during the early Chalcolithic period. It is no coincidence that the remnants of Bronze Age settlements are often found on the Chalcolithic monuments.

Archaeological investigations show that the newly discovered Bronze Age settlements in Ganja-Gazakh region are many in number and close to each other and proved to be one of the most populous regions in the Caucasus at the end of the 4th -the beginning of the 1st millennium BC. The group of Gazakh and Mingechevir monuments can be cited as an example of such settlements. The extension of residential areas to the mountainous and foothill areas was also due to demographic growth. The population density and food shortage led people to look for new pastures and arable lands.

The expansion of the agricultural and cattle-breeding farms in the Middle Kura valley, the formation of metallurgy and metalworking in the developing stage of the Bronze Age cultures had led to the formation of new social relations here, resulting in the emergence of large tribes on the basis of the family tribal unions. This, in turn, led to the transformation of separate small settlements belonging to the tribal communities into large tribal residential areas. Demographic growth had expanded the range of residential areas.